

election procedure to the Jewish self-government agencies and its main phases are characterized. Authors determined appointment procedure of rabbis and their assistants. Special attention paid to their powers and functions. Tax policy concerning the confessional communities by the Jewish administrative agencies is defined in the article. Relations between state government and Jewish community on the polish territory in the interwar period are shown. Authors determined instruments of the impact on Jewish religious communes, used by polish administrative agencies.

Key words: Second Republic of Poland, Jewish religion community, legislation, confessional policy, voivodship.

Стаття надійшла до редколегії
31.10.2018 р.

УДК 94(438)«18»(092)

Рафал Віктор Ковальчик

Герой трьох народів – польського, французького та українського – генерал Кароль Отто Княжевич

Генерал Кароль Отто Княжевич увійшов в історію Польщі, Франції, Італії та України. Він боровся за вільну Польщу під час війни 1792 р. з російськими військами, потім – під час повстання під керівництвом Тадеуша Костюшка, у легіонах в Італії, був співзасновником Наддунайського легіону, увійшов у коло аристократів-власників земель в Україні, очолював польську місію в Парижі експозитури Національного уряду під час Листопадового повстання 1830 р. У період Великої еміграції поляків до Франції став «іконою» польської еміграції, меценатом і співзасновником Польської бібліотеки в Парижі. Його зв'язки з Україною виникли після відставки з посади командувача Наддунайського легіону у званні генерала дивізії в 1800 р. Княжевич оселився на Волині, узявши в оренду село Зеленці в князя Євстахія Сангушка. Мав підтримку серед місцевих магнатів як представник нової військової еліти. Запроваджував нові прийоми ведення господарства, перевів селян із панщини на чинші.

Ключові слова: генерал Кароль Отто Княжевич, повстання під проводом Костюшка, Наддунайський легіон, наполеонівські війни, Листопадове повстання 1830 р., Польська бібліотека в Парижі.

Постановка наукової проблеми та її значення. Генерал Кароль Отто Княжевич (*Karol Otto Kniawicz*) був масштабною постаттю. Діяльність Княжевича в період наполеонівських війн дає підставу поставити його на один щабель із найбільш заслуженими діячами Польщі кінця XVIII – початку XIX ст. У війні 1792 р. він бився за вільну Польщу з російськими військами, потім брав участь у повстанні під проводом Тадеуша Костюшка, у польських легіонах в Італії, був співзасновником Наддунайського легіону, увійшов у середовище аристократів – власників великих маєтків в Україні, активно займаючись там господарською діяльністю, воював на боці Наполеона у війні 1812 р., очолював польську дипломатичну місію – представництво в Парижі Національного уряду під час Листопадового повстання 1830 р. У період Великої еміграції поляків до Франції став «іконою» польської еміграції, меценатом і співзасновником Польської бібліотеки в Парижі. Його активність була величезною. Ім'я Княжевича разом з іменами героїв Польщі кінця XVIII – початку XIX ст. (генерала Яна Генріка Домбровського (*Jan Henryk Dąbrowski*) – організатора Польських легіонів в Італії, генерала Юзефа Зайончека (*Józef Zajęzek*) та князя Юзефа Понятовського (*Józef Poniatowski*) уміщено на паризькій Тріумфальній арці. Потрібно зазначити, що прізвище генерала Кароля Отто Княжевича з'явилося на Тріумфальній арці ще за його життя.

Генерал Княжевич, з огляду на його заслуги для Франції, став національним героєм цієї країни. Він брав участь у почесній місії з доставки до Парижа трофейних штандартів (після перемоги республіканських військ над військами Фердинанда IV Бурбона, котрий правив у Неаполі), став співзасновником Наддунайського легіону – військової формації, яка сприяла перемозі французьких військ над австрійськими в зимовій кампанії 1800 р., що привело до підписання Люневільського мирного договору 1801 р.

Мета статті – дослідити життєвий шлях генерала Кароля Отто Княжевича, показати його участь у війні з Росією в 1792 р., у повстанні під проводом Тадеуша Костюшка, у наполеонівських війнах; розкрити діяльність генерала як представника польського Національного уряду у Франції під час Листопадового повстання 1830 р. та як співзасновника Польської бібліотеки в Парижі; висвітлити його зв'язок із Волинню.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Наприкінці XVIII ст. на мапі Європи відбулися принципові зміни. Річ Посполита, незважаючи на значні реформаторські кроки в період правління Станіслава Августа Понятовського, не змогла уникнути поділів. Шляхетська республіка не мала ані сильної та ефективної адміністрації, ані прозорої податкової системи. Без стабільних податкових надходжень, незважаючи на непоодинокі приклади реалізації вдалих проектів із розвитку промисловості – чи то авторства самого короля, чи групи його радників, чи навіть приватних ініціатив окремих магнатів, – держава залишалася слабкою конструкцією. Надію, яку плекав король і його радники про те, що прибутки від мануфактур, копалень, ливарень будуть достатньо високими для наповнення державної скарбниці, що дасть змогу профінансувати низку реформ, виявилася марною [49, с. 458–460; 54, с. 38]. Реформи, які проводили в період правління Станіслава Августа Понятовського, без відповідного обсягу бюджетних коштів, в умовах утручання Росії у внутрішні справи Польщі, а також ураховуючи існування сильної магнатської опозиції процесу змін, не могли закінчитись успіхом. Господарчі ініціативи короля та окремих магнатів не могли цього змінити [54, с. 112–113].

Хоча в період правління Станіслава Августа багато зроблено для змін у державі й розвитку промисловості, але відсутність сильної податкової системи, що генерувала би відповідний обсяг бюджетних надходжень разом із податками, які б сплачували всі жителі країни, незалежно від станової приналежності, не дала можливості змінити ситуацію в шляхетській Речі Посполитій. В основу проблем покладено брак належних обсягів грошових коштів, які б уможливили довготривалі, комплексні, глибокі структурні реформи, створення сильного поліцейського та фіскального апарату, численної національної армії й захисту кордонів від зазіхань сусідів. Тут потрібно акцентувати на тому, що, порівняно із сусідніми державами, податки в Речі Посполитій були дуже низькими. Спеціаліст з історії періоду наполеонівських воєн Ян Пахонський з'ясував, що на зайнятих Пруссією в 1793 р. польських землях адміністрація новоствореної провінції Південна Пруссія підвищила податки на 139 %, і польські землевласники, уключені до збудованої німцями системи, погодилися без спротиву на таке суттєве підвищення податків у новій сильній державі [66, с. 113–114].

Слабкість Речі Посполитої, половинчасті реформи, побоювання Станіслава Августа, пов'язані з тим, що, на його думку, шляхта могла збунтуватися проти запровадження сталих податків, у підсумку призвела до катастрофи, до остаточної ліквідації польської державності в 1795 р. [68, с. 249–256, 417; 54, с. 69–70].

Однак рішення Великого Сейму про збільшення штату армії спричинило до того, що до славної історії польської зброї періоду кінця XVIII – початку XIX ст. були вписані імена цілого грона талановитих воєначальників. Незважаючи на зменшення штату армії, що було наслідком фінансового становища Речі Посполитої, відсутності сталих надходжень від податків, які Станіслав Август Понятовський боявся запроваджувати, рішення у військовій сфері періоду Чотирирічного Сейму привели до появи нових офіцерських кадрів. Армія Речі Посполитої потребувала офіцерів. До національної армії долучалися військові як із самої Польщі, так і з іноземних армій. З'явилася низка здібних військових, які стали кадровою основою для польських збройних сил наполеонівського періоду. Серед інших на службі в польській армії перебував Кароль Отто Княжевич.

Він походив із родини землевласників Княжевичів, які осіли в Литві в XVII ст. Перші відомості про цю сім'ю походять із 1602 р. Батько Княжевича, Ян Казимир, був землевласником, який одружився з Констанцією з курляндського роду Корфів. Кароль Отто Княжевич народився 4 травня 1762 р. в Асістені в Курляндії. Унаслідок трагічних подій родина опинилася в Речі Посполитій (у 1767 р. передчасно померла Констанція Корф). Після її смерті батько Кароля Княжевича зайнявся ризикованими комерційними операціями. Загітований лібавським купцем, він вирішив узяти фінансову участь у торговій спілці. Спроба збагачення закінчилася для родини трагічно, адже старший Княжевич не мав ані економічних знань, ані досвіду в торгівлі. Незважаючи на це, уклав у справу настільки великі кошти, що, ошуканий своїм компаньйоном, згаданим купцем із Лібави, змушений був продати все своє нерухоме майно, щоб сплатити борг. Без родового маєтку Ян Казимир перетворився на бідняка. Він не міг залишитися в Курляндії, оскільки не знайшов відповідної до його кваліфікації посади. Грошей не вистачало, щоб забезпечити себе та сина Кароля. Найлегшим способом знайти відповідну посаду був виїзд до столиці Речі Посполитої – Варшави. Ці пов'язані між собою події – смерть матері та втрата маєтку батьком – привели до того, що Кароль Отто Княжевич зв'язав свою долю з армією, скориставшись збільшенням збройних сил Речі Посполитої.

У роки, коли його батько Ян Казимир відправився працювати до Варшави, Кароль Княжевич перебував під опікою дядька, а потім змушений був жити в домі родича Карла Фрідріка Дортоусена. Це пов'язано з неспроможністю батька оплачувати послуги особи, яка б опікувалася дитиною. Лише після стабілізації майнових справ батько Кароля забрав його з Курляндії та віддав до кадетського корпусу, але не був спроможний оплатити навчання сина, тому Кароллю загрозувало виключення з корпусу. Цього вдалося уникнути лише завдяки протекції генерала Алоїса фон Брюля.

Кароль Княжевич розпочав службу в артилерійському корпусі, а потім перейшов до стрілецького (піхотного) полку. На початку війни 1792 р. воював як поручник 5-го піхотного полку, де дослужився до звання майора. Він узяв на себе керівництво піхотним батальйоном, із яким брав участь у невдалій для поляків битві при Борушківцях у Волинському воєводстві. Цей полк припинив існування – і Княжевич не мав іншого виходу, як перейти до іншого піхотного полку. У ньому він отримав можливість продовжувати брати участь у військових діях, виконуючи офіцерські функції у званні поручника. Це пониження у званні стало для нього дуже прикритим, але в полку не було вільних посад, відповідних його рівню, а в нього самого – грошей, щоб купити собі майорську посаду в якійсь іншій військовій частині. Княжевич воював під Володимиром, Зеленцями й Дубенкою у Волинському та Бельському воєводствах. Під Дубенкою він взаємодіяв безпосередньо з генералом Тадеушом Костюшком, забезпечуючи відступ його підрозділів. За воєнні заслуги Княжевич отримав Військовий Хрест. Війну перервало створення Торговицької конфедерації. У період її урядування Княжевич був негативно атестований і за ним залишили лише його військове звання поручника [43, к. 1–8, 171–172; 44, к. 53; 63, с. 137].

Патріотично налаштований, обурений позицією короля, діяльністю торговицьких конфедератів і постановами Сейму в Гродні, Княжевич із нетерпінням очікував на повстання. Цей період був дуже важким для нього. Він міг розпоряджатися дуже обмеженими коштами, при тому, що його витрати постійно збільшувалися. Разом з іншими офіцерами-патріотами Княжевич очікував вибуху антиросійського невдоволення, яке би змінило становище не лише країни, але і їхнє, тобто польських військових. З ентузіазмом він привітав початок повстання на чолі з Т. Костюшком, будучи з майором у 18-му піхотному полку. Княжевич воював під Холмом і Голькувом як начальник штабу генерала Юзефа Зайончека, відзначився під час облоги Варшави. Після битви під Голькувом його представлено до звання полковника, а після закінчення облоги столиці – до генерал-майора. Княжевич брав участь у трагічній для долі постанові Костюшка битві під Мацейовіцями, у якій командував лівим флангом польських військ, де потрапив до полону, із якого звільнений завдяки поручительству 17 листопада 1796 р.

Життєві шляхи Костюшка та Княжевича як російських військовополонених розійшлися в Заславі. Повстання Костюшка стало для Княжевича надзвичайно важливою подією в його військовій кар'єрі. Він закінчив цю війну як генерал-майор, офіцер із великим досвідом, командир, якого цінували професійні військові повстанської армії, у тому числі й особисто Тадеуш Костюшко. Він став відомою особою, котру дуже поважали не лише військові, але й цивільна адміністрація та військові структури держав, які поділили Річ Посполиту, зокрема й російські. Патріоти, котрі вірили у швидке відновлення Польської держави, пробували його залучити до своєї діяльності як лідера планованого збройного повстання (воно мало відбутися за підтримки Османської імперії та під егідою республіканської Франції).

У 1797 р. керівництво таємної організації незалежницького руху, що розгорнувся в усіх трьох частинах розділеної Польщі, «Львівської централі» (Центральної асамблеї), запросило Княжевича перейти до Галичини. Створення польських підрозділів на турецько-австрійському прикордонні (Волощина, Молдова) мало сприяти військовій поразці Австрії та входженню Франції у війну з Росією. Однак анти-австрійська акція не була популярна в Галичині. Княжевич добре орієнтувався в ситуації й не вірив у те, що може вибухнути турецько-австрійська війна, а на нещодавно зайнятих австрійцями польських землях відновиться Польська держава. Він відмовився також від участі в цій ризикованій справі та від того, щоб очолити створювані на кордоні Османської імперії польські підрозділи. Княжевич добре прогнозував розвиток ситуації, оскільки акція закінчилася катастрофою. Поляків розбито австрійськими військами, а їхній командувач бригадир Йоахім Денісько перейшов на бік росіян, зрадивши поляків. Подібний крок зробив і перший командувач польського угруповання на турецько-австрійському прикордонні генерал Ксаверій Домбровський. Натомість Княжевич обрав інший варіант – вирішив боротися за незалежну Польщу, спираючись на природного союзника – республіканську Францію. Разом із Юзефом Джебевцьким він виїхав через Німеччину та Швейцарію до Італії [19, к. 8–9, 11, 194; 63, с. 137; 64, с. 131–142; 62, с. 116–117; 61, с. 13, 43; 52, с. 27; 55, с. 94–95].

Одразу після приїзду до Італії Княжевич долучився до створення Польських легіонів. Він співпрацював із генералом Яном Домбровським і взяв участь у двох місіях до головнокомандувача військами республіканської Франції в Італії – Наполеона Бонапарта. Княжевич намагався з усієї Європи збирати офіцерів для створюваних польських формувань [1]. Відсутність генеральських вакансій призвела до того, що він став шефом 1-го легіону в Легіонах Домбровського 30 жовтня 1797 р. Хоча Княжевич був учасником походу на Рим, але його слава в республіканських військах пов'язана з війною з Неаполем у 1798 р. У момент початку війни Княжевич разом із Польським корпусом перебував у Римі. Війна вибухнула з ініціативи Фердинанда IV Бурбона, короля королівства Обох Сицилій. Після поразки французького флоту в Абукірській битві 1 серпня 1798 р. Фердинанд IV вирішив не чекати на спільний наступ військ II-ї антифранцузької коаліції. Згідно з віденськими домовленостями з росіянами й споконвічно ворожим до Франції Лондоном, підписаних представником Фердинанда IV, спільний скоординований виступ та атака на французькі сили мали відбутися навесні 1799 р. Уважалося, що французькі війська не зможуть витримати напору коаліції.

Фердинанд IV Бурбон був переконаний, що французькі сили в Італії слабкі. Згідно з його уявленнями французів ослабила експедиція Східної армії Наполеона до Єгипту, що призвела до відтоку офіцерських кадрів і боєздатних підрозділів з Італії, а остаточно переконала його в слушності такої оцінки ситуації поразка французького флоту під Абукірем. Король вважав, що французів удасться перемогти силами лише неаполітанських військ. При цьому він розраховував на великі трофеї після захоплення створеної за допомогою французів Римської республіки.

На момент початку війни Княжевич разом із польським корпусом перебував у римському гарнізоні. Численна, але погано підготовлена неаполітанська армія під керівництвом фельдмаршала Карла Мака фон Лейберіха спочатку змогла захопити Рим. 1-й легіон Княжевича забезпечував відступ республіканських військ, діючи в ар'єргарді. Княжевич прославився під Магліано 1 грудня 1798 р., де розбив групу полковника Гюсіні й захопив увесь обоз противника. Потім він відзначився під Фаларі – одному з боїв знаменитої битви під Чівіта-Кастеллана 4 грудня 1798 р., котра й визначила долю тієї війни. Княжевич брав участь у захопленні захищеного фортифікаційними спорудами міста Кальві, був співтворцем змін у перебігу війни, організатором відбиття атаки неаполітанців і початку наступу французьких військ. Це привело до витіснення неаполітанських військ за кордони Римської республіки й уторгнення французької армії на територію Королівства Обох Сицилій. Княжевич перебував в авангарді штурмової дивізії французьких військ генерала Габріеля Рея, яка прямувала на Неаполь. Він учасник форсування «Ітрійського яру» та захоплення «Батарей святого Андрія» – неаполітанських Фермопіл. Після ефектного штурму фортеці Гаета 30 грудня 1798 р. головнокомандувач римської армії генерал Жан Шампйонне за підсумками всієї кампанії номінував Княжевича на французького бригадного генерала. Шампйонне не знав, що французький уряд керуватиметься іншими (аніж суто військовими) міркуваннями й не визнає, що Княжевич може отримати звання генерала бригади. У Парижі вважалося, що оскільки Княжевич служив у війську Цизальпійської республіки, у складі якого й перебував Польський корпус, то він міг бути підвищений не до французького бригадного генерала, а лише до цизальпійського. Номінація стала фактом 28 січня 1799 р. [43, к. 205–206, 253–254; 60, с. 9, 42; 62, с. 113–114, 120; 66, с. 202–203; 64, с. 260, 263–264, 268–272, 275–276, 282–288, 294–300, 303–304, 307–308, 313, 318, 322, 325–328, 330, 333, 335; 55, с. 94–95].

Хоча генеральське звання французький уряд не затвердив, для Княжевича розпочався новий, один із найважливіших етапів життя. Його відзначено участю в так званій «місії з доставки трофейних штандартів». Княжевич мав відбути до Парижа з делегацією, метою якої була доставка тогочасному французькому урядові – Директорії – захоплених у боях з армією Королівства Обох Сицилій хоругв та військових знамен. Участю в цій почесній місії Княжевич завдячував тому, що над головою головнокомандуючого генерала Шампйонне згустилися хмари. Позиції Шампйонне в Парижі були сильно підірвані внаслідок конфліктів із генералом Стефаном Макдональдом, командувачем I-ї дивізії, і цивільним комісаром Гійомом де Мезонселем Файпульттом.

Генерал Макдональд був вороже налаштований щодо Шампйонне, оскільки той отримав під своє командування римську армію й здобув славу переможця в кампанії проти неаполітанців, невдало керованих фельдмаршалом Карлом Маком фон Лейберіхом. Макдональд вважав себе ображеним, оскільки всі заслуги за перемогу під Чівіта-Кастелана приписувалися Шампйонне як головнокомандувачу армії Римської республіки, а не йому. Натомість де Мезонсель визначений Директорією до створеної Шам-

пійонне Партенопейської республіки (початкова назва – Неаполітанська республіка). Шампійонне призначив уряд 23 січня 1799 р., який був копією французької Директорії. У п'ятиособовому Центральному комітеті вирішальний голос мав, звичайно, Шампійонне. У бюджеті республіки більшість коштів призначалася на армію та флот. Увесь річний бюджет становив 76 млн франків, із яких 53 млн передбачалося на військові витрати. Коштів не вистачало внаслідок того, що Фердинанд IV вивіз усі фінансові активи та королівські коштовності та перебрався з усім двором й адміністрацією до Палермо на Сицилії. Шампійонне так само, як і інші вояки періоду революції, уважав, що армія повинна утримуватися за рахунок захоплених нею територій, тобто новоствореної республіки. Він призначив контрибуцію в розмірі 15 млн франків. Його солдати та офіцери здійснювали грабежі, насильства, крадіжки. Це призвело до величезного незадоволення та навіть ворожого ставлення з боку місцевого населення до французів. При цьому суми витрачених оточенням Шампійонне коштів були настільки великими, що інформація про це дійшла до Парижа. Це стало приводом для направлення до Партенопейської республіки цивільного комісара Гійома де Мезонселя Файпультя. Під тиском Шампійонне неаполітанський уряд не визнав повноважень комісара й вирішив видалити його за межі республіки. Директорія оцінила це як порушення прерогатив Парижа та постановила усунути від керівництва самого Шампійонне, що відбулося 13 лютого 1799 р. Його мав замінити генерал Макдональд. Саме через неприязнь до Шампійонне в Парижі відмовлено в задоволенні прохання неаполітанської делегації на чолі з князем Джіроламо Пігнателлі про зниження розміру контрибуції [19, 249–250, 267; 64, с. 375; 62, с. 118].

Файпульт не міг пробачити Шампійонне вигнання з Партенопейської республіки. Із цієї причини після повернення до Парижа він увійшов у союз із Макдональдом проти Шампійонне, який чудово орієнтувався в ситуації, що склалась у Парижі. Знав, що вороги тільки й чекають на його падіння. Тому для нього було важливо, щоб у Париж поїхав прихильний до нього офіцер. Це мав бути один із героїв війни з Неаполем, причому такий, що не був замішаний у злочинах проти цивільного населення та мародерстві. Отже, не могла ним стати довірена особа Шампійонне – генерал Габріель Рей, відомий у Парижі через свою звичку вдаватися до грабежів, завдяки чому йому вдалося нагромадити чималі статки. У цей момент на перший план вийшла кандидатура генерала Княжевича. Однак Княжевич не мав особливої довіри з боку Шампійонне, а тому спочатку керівником місії з доставки в столицю 21-го ворожого штандарту було відправлено керівника 2-ї дивізії генерала Луї Лемуана. Проте той був дуже погано прийнятий у Парижі й не виправдав сподівань, покладених на нього Шампійонне. Генерал Луї Лемуана направлено до Парижа з інформацією про підписання перемир'я з Фердинандом IV Бурбоном біля воріт столиці Королівства Обох Сицилій Неаполя. Перемир'я, підписане генералом Шампійонне, негативно сприйняли в Парижі. У тогочасній ситуації захистити Шампійонне перед Директорією, негативне ставлення до якого підживлювали генерал Макдональд і комісар Файпульт, було неможливо. Генерал Лемуан, тодішній догідник генерала Шампійонне, досконало оцінив статус-кво і без будь-яких вагань зрадив свого патрона, вважаючи, що його падіння вже є доконаним фактом. Він сам почав робити кроки для отримання посади та повноважень генерала Шампійонне.

Отже, генерал Шампійонне не мав вибору. Направлення до Парижа свого представника переслідувало конкретну мету. Нейтральний, не обтяжений злою славою мародера чи насильника, Княжевич був у тій ситуації єдиним й ідеальним для скомпрометованого генерала Шампійонне кандидатом для місії з передачі трофейних знамен. Генерал Шампійонне сподівався, що Княжевич агітуватиме за нього в Парижі. Від розумів, що опозиція проти нього вже мала під собою міцний ґрунт, а тому єдиним, хто міг справитись із завданням і мав шанс бути вислуханим Директорією, був нейтральний та морально незаплямований генерал Княжевич. Для Княжевича ж учергове з'являвся великий шанс для розвитку подальшої кар'єри, на цей раз у Парижі, де концентрувались усі ниточки до номінацій на командні посади в республіканській армії. Княжевича направлено до французької столиці з 35 хоругвами та прапорами, здобутими в боях із військами Королівства Обох Сицилій Фердинанда IV [6, к. 416, 419–423; 62, с. 113, 117, 119; 64, с. 376–379; 55, с. 95; 56, с. 161–162].

3 березня 1799 р., після майже місячної подорожі через всю Італію, Княжевич нарешті добрався до Парижа [62, с. 129]. Йому дуже допоміг генерал Тадеуш Костюшко, увівши його до салонів тогочасного Парижа. Княжевич опинився в центрі зацікавлення республіканської влади. Костюшко представив Княжевича новому військовому міністрові Луї Мілету де Мюре, який недовго займав цю посаду (навіть за стандартами Директорії) – із 21 лютого до 2 липня 1799 р.

Під час візиту Княжевич відрепортував у справі довіреної йому місії. Учинив дуже розсудливо, оскільки не захищав позиції генерала Шампійонне, чого сподівався головнокомандувач армії Партено-

пейської республіки, відсилаючи його до Парижа. Він досить швидко зорієнтувався, що відставка генерала Шампйонне була вже вирішеною справою. Розмова між Княжевичем і військовим міністром концентрувалася навколо проблем новоствореної неаполітанської армії. Княжевич також використав момент та акцентував на польській справі. Стверджував, що поляки ставатимуть до бою на боці Франції в ще більшій кількості, якщо французький уряд зробить якийсь жест, який дозволить їм повірити, що їхня (поляків) доля для Парижа важлива. Княжевич сподівався, що вдасться виторгнути кращі умови для поляків, які воюють на боці Франції. Хоча не отримав жодної обіцянки чи гарантії від французького міністра, але все одно він вважав, що настав момент для реалізації корисних для поляків рішень. Своє переконання Княжевич висловив також Костюшкові й генералу Домбровському. Для Княжевича дуже важливою була урочистість передачі трофейних штандартів. То мав бути його день.

Військовий міністр Мілет поінформував Княжевича, що урочистості передачі трофейних прапорів відбудуться в день посадки Дерева Свободи (6 березня). Під час церемонії генерал Княжевич, скориставшись з обставин самої події та великої кількості гостей, котрі на неї прибули, декілька разів вигукнув запальну фразу на честь вільної Польщі: «Хай живе Польща! Хай живе Річ Посполита!» [6, к. 415–416, 419–423; 16, к. 1–2; 62, с. 130].

Генерал Костюшко зробив усі можливі кроки для того, щоб сприяти діяльності Княжевича. Того самого дня ввечері він організував раут, на якому зустрілася розділена на «фракції» польська еміграція в Парижі. На запрошення Костюшка прибули конфліктуючі в щоденному житті прихильники радикальної Депутації та поміркованої Агенції (організації польських емігрантів у Франції, створені в 1794–1795 рр.). Костюшко хотів, щоб Княжевич як шеф престижної місії з передачі трофейних штандартів перетворився на особу, яка цементувала би польську справу, нівелюючи суперечності, щоб його персональний успіх перетворити на успіх усіх поляків. Об'єднуючи навколо Княжевича розділену на групи польську еміграцію, він хотів надіслати сигнал Директорії та використати цей момент для польської справи, щоб отримати добрі рішення для поляків, які воювали за свободу на французькому боці. Тільки спільні зусилля Княжевича й Костюшка могли мати ефект і вплинули на позицію Директорії [62, с. 130].

Створення Наддунайського легіону та битва під Гогенлінденом забезпечили безсмертну славу Княжевичу у Франції. Перемога над австрійцями підсилила в Княжевича та поляків віру, що настав відповідний момент, коли почне розвиватися польська справа під французькою егідою. Костюшко привітав Княжевича з його участю в перемозі під Гогенлінденом, адже без поляків і Княжевича результат цієї битви міг бути іншим. Однак виявилось, що цілі Франції принципово відрізнялися від тих, що були в поляків, які билися на її боці, і сподівань їхнього командувача – генерала Княжевича. Княжевич разом зі своїм Наддунайським легіоном в авангарді Рейнської армії наздоганяв відступаючі австрійські підрозділи. Поляки вже уявляли, що увійдуть переможним маршем до Відня – столиці однієї з ненависних їм держав, які взяли участь у поділах Польщі. Проте Париж прийняв інше рішення. Штайрське перемир'я, підписане 25 грудня 1800 р., поховало сподівання поляків на остаточну перемогу над Австрією. Діючи під впливом емоцій, Княжевич надіслав до командувача Рейнської армії генерала Жана Моро, а потім і до першого консула Бонапарта лист, у якому висловив протест проти ставлення французів до союзників, які б'ються на їхньому боці, тобто до поляків. Його політичний демарш не був продуманий, оскільки Юзеф Вибицький планував підготувати спільну відозву від усіх поляків із цього приводу. Хоча цей крок і не був продуманим, але сама позиція генерала засвідчила високий рівень ангажування в польській справі, те, що був великим патріотом і щиро вболівав за майбутнє своїх співвітчизників. Княжевич висловив думку, що поляки воюють на боці французів не як найманці, але як представники народу, свідомого своїх прав та очікувань. Вони мають усі підстави сподіватися, що Франція зверне увагу на польську справу. Люневільський мир перекреслив віру Княжевича в Бонапарта й Францію. Разом із багатьма офіцерами він подав у відставку та повернувся на батьківщину. Від князя Євстафія Сангушка отримав в оренду село Зеленце на Волині, де зайнявся рільництвом і бджолярством, навіть видав книгу, присвячену цій справі. Увесь час Княжевич цікавився польською справою, був противником участі поляків у французьких військових експедиціях на Антилльські острови та до Сан-Домінго. У 1803 р. його нагороджено Командорським хрестом Почесного Легіону [51, к. nienumerowane; 58, к. 122–124, 129, 132, 134; 2, к. nienumerowane; 3, к. 38, 54; 16, к. 229–234; 19, к. 311, 315, 319; 17, к. 225–238; 46, к. nienumerowane; 65, с. 374–376, 406–411; 67, с. 121–125, 178–186, 235–241].

Княжевич повернувся до активної політичної діяльності в 1806 р. після вступу Великої Армії Наполеона на польські землі, захоплені Прусським королівством. У цей період він знову опинився у

французькій орбіті. Зацікавилися ним також і росіяни. Волинські змовники звернулися до нього з пропозицією, щоб він очолив антиросійське повстання, а князь Юзеф Понятовський пропонував йому місце в II-й калішській легії генерала Юзефа Зайончека. З іншого боку, політичний діяч Юліан Урсин Немцевич дораджував князю Адамові Чарторийському, щоб Княжевич узяв участь у проекті створення війська на території Російської імперії, на теренах литовських губерній. Генерала запросили на розмову з імператором Олександром I, який запропонував йому долучитися до створення польської армії. Княжевич рішуче відмовився від участі в цій ініціативі, знаючи наперед, що це була російська провокація, мета якої – ослаблення польської справи. Він чудово знав, що довіряти росіянам не можна. Після підписання Тільзитського миру Княжевич багаторазово бував у Варшавському герцогстві, а в 1809 р. увійшов до складу комісії з ревізії прибутків та видатків на територіях, що увійшли до герцогства. Однак він не знайшов сталої посади в державному апараті, хоча в 1810 р. була пропозиція долучити його до роботи у військовому міністерстві, але її не втілено в життя.

У Варшавському герцогстві ключову роль відіграв князь Юзеф Понятовський, який не бачив можливості налагодження співпраці з Княжевичем. Тому той зайнявся своїми приватними справами й долучався до польської верхівки колишньої Речі Посполитої. Його сприймали як представника нової військової еліти, еліти, котра набувала щоразу більшого впливу на долі держав та суспільних верств. Княжевича прихильно прийняли польські дідичі з Волині, Поділля, Київщини. Він увійшов до однієї з польських аристократичних сімей, одружившись із Маріанною Стецькою (у дівоцтві – Морштин) 10 вересня 1810 р. Для аристократії привабливими були його прізвище та слава, яку він здобув на французькій службі, коли командував Наддунайським легіоном. Це уможливило шлюб відносно бідного офіцера без посади з однією з найбагатших аристократок, поєднаної кровними зв'язками з родами польських магнатів. Недовго, утім, довелося йому тішитися щасливим сімейним життям. Через два роки його дружина померла, залишивши під його опікою падчерку Олександру Стецьку [4, к. 6; 28, к. nieenumerowano; 33, к. 31, 111].

У цей період Княжевич відзначився як добрий господар маєтку. Він звертав увагу на спосіб життя українських селян, намагався покращити їхню долю. Княжевич запроваджував нові способи обробітку землі, використовував меліорацію, упроваджував вирощування великої рогатої худоби й вівчарство. Його задуми підтримано управителями та селянами. Він перевів селян із панщини на чинш, що дало більші прибутки, порівняно з іншими магнатськими маєтками, де дотрималися старих форм господарювання, і забезпечило прихильність селян [4, к. 6; 28, к. nieenumerowane; 33, к. 31, 111].

У 1812 р. Княжевич повернувся до служби. Він став командиром 18-ї піхотної дивізії, чий попередній командувач Людвік Каменецький обійняв посаду губернатора Гродна. Княжевича тоді підтримали генерали Зайончек та Домбровський, командири 16 й 17-ї піхотних дивізій Варшавського герцогства. Вони вважали його видатним військовим командиром, на відміну від генерала Каменецького, якого початково призначено командиром 18-ї піхотної дивізії. Генерал Каменецький мав серед офіцера погану репутацію. 25 травня 1812 р. Княжевича представлено до звання дивізійного генерала. Він брав участь у штурмі Смоленська, а також у таких вирішальних баталіях кампанії 1812 р. як битви при Бородіно та Тарутино, проте найбільше прославився під час відступу Великої Армії з Росії. У боях, що передували головній битві під Красним, своєю мужністю Княжевич урятував не лише польський V-й корпус, якому відкрив шлях для відходу на захід, але також і французьких кавалеристів під командуванням генерала Горація Себастьяні. Завдяки його діям відбито наступ IV-го корпусу генерала графа Олександра Остермана-Толстого та загону генерала графа Адама Ожаровського. Княжевич не лише довів свою особисту мужність під Красним, але й продемонстрував наявність великого бойового досвіду. Особисто він направляв приціли на гарматах, залпи яких призводили до втрат у рядах росіян. Зберігаючи холоднокрівність, Княжевич наказав своїм солдатам, щоб підпускали атакуючу російську кінноту на максимально близьку відстань і лише тоді віддавав наказ стріляти. Незалежно від участі Княжевича в поході 1812 р. та битві під Красним король Саксонії й великий герцог Варшавський Фрідріх Август 17 листопада 1812 р. підписав у Дрездені декрет, згідно з яким за сукупність заслуг перед Вітчизною Княжевича нагороджено Командорським військовим хрестом Варшавського герцогства (колишній орден *Virtuti Militari*).

Княжевич прославився під час наступних етапів повернення Великої Армії з Росії, зокрема під час переправи через Березину, у битві під Стаховим (на правому березі річки), у важких ар'єргардних боях із російськими підрозділами Наддунайської армії Павла Чичагова. Коли було поранено Домбровського,

Княжевич прийняв командування V-м корпусом. У ході важких боїв він також отримав поранення – російська куля розтрощила йому щиколотку правої ноги. Незважаючи на розвал наполеонівської армії, генералу вдалося безперешкодно повернутися до Варшавського герцогства. У березні він приєднався до реорганізованої армії герцогства в Кракові. Його шляхи остаточно розійшлися зі шляхами Наполеона. Княжевич пішов у відставку. Він вважав, що після поразки в Росії польська справа під протекцію Наполеона немає шансів на успіх. Поява сильної Польської держави на основі території Варшавського герцогства також була неможливою. Хоча в той час панувала віра в «щасливу зірку Наполеона» і вважалося, що той спроможний змінити хід війни на свою користь, однак Княжевич був переконаний, що втрата настільки великих військових та людських ресурсів у Росії призведе до того, що навіть у випадку перемоги Бонапарт порозуміється з Росією за рахунок польських інтересів. Княжевич вирішив спостерігати за розвитком подій і змінами в міжнародній ситуації. Якийсь час він перебував у Галичині, але потім повернувся до Варшавського герцогства. Багато разів у цей період виїжджав на Волинь, Поділля, де займався господарськими справами своїх маєтків, дбаючи про інтереси падчерки Олександри Стецької [5, к. 18, 24–25; 7, к. 9; 17, к. 243–245; 19, к. 38, 42–50, 217; 21, к. 27, 29, 35, 275; 55, с. 96; 57, с. 83, 120, 123, 170, 174–176, 178].

Після остаточного опанування Варшавського герцогства російськими військами й початку організації ними структур нової держави, у тому числі армії, великий князь Костянтин запросив Княжевича до створення збройних сил нового державного утворення, яке мало з'явитися під протекцією царя Олександра I. Запрошення Княжевича та інших польських генералів до роботи над створенням армії майбутнього королівства було ідеєю Олександра I. Князь Костянтин лише реалізовував це рішення. Утім, його не цікавила думка Княжевича та інших польських генералів, оскільки він мав власне бачення й плани. Армія майбутнього королівства мала стати його особистою армією, але князь мусив рахуватись із позицією свого брата Олександра – переможця Наполеона, який бажав, щоб був створений Військовий комітет. Комітет мав бути консультативним органом для випрацювання плану, за яким створювалися б збройні сили королівства. Княжевича офіційно запросили до участі в роботі комітету 15 травня 1814 р. У ньому зібрано всіх польських дивізійних генералів. Проте комітет виявився ілюзією. Пропозиції генералів, які бажали взяти участь у підготовці нової армії, саботувалися великим князем Костянтином, який намагався паралізувати діяльність комітету та розпустити його. Від початку Костянтин хотів самостійно створювати польську армію. Княжевич же повірив у запевнення монарха, що комітет матиме реальний вплив на організацію новостворюваних збройних сил, але виявилось, що геть усі його пропозиції відкидалися великим князем. Конфлікт із князем призвів до відмови Княжевича від участі в роботі комітету (2 листопада 1815 р.). Княжевич чудово розумів, що після цього Костянтин не дасть йому можливості служити в підлеглому йому війську. Тому наступним кроком стало прохання про відставку (16 грудня 1815 р.).

Офіційним приводом для відставки був стан здоров'я, а саме поранення, отримане в 1812 р. Княжевич не хотів залишатись у краї, яким керував великий князь Костянтин. Він відмовився також зайняти посаду сенатора Польського королівства, а все більше присвячував себе турботам про сімейні справи. Смерть дружини потребувала їх ретельного впорядкування, оскільки на майно та право опіки над неповнолітньою падчеркою претендували пов'язані з родиною Стецьких аристократи, які бажали максимально скористатись із ситуації. Маєтки Стецької завдяки Княжевичу, який управляв ним перед війною з Росією 1812 р., були у відмінній фінансовій ситуації. Його рішучість та захист інтересів падчерки призвела до того, що сімейна рада уповноважила його представляти інтереси Олександри Стецької перед іншими спадкоємцями. Поляки не забули про нього, про його заслуги, боротьбу за вільну Польщу. 6 грудня 1817 р. Княжевича обрали почесним членом Наукового товариства у Кракові. Диплом йому від імені ректора Головної Коронної школи Валенти Литвінського вручив Павел Чайковський, секретар цього товариства [19, к. 179–180; 21, к. 66, 77, 243, 285, 329].

У 1817 р. генерал остаточно покинув Польське королівство, перебравшись до Дрездена. Під час арештів 1826 р. в Варшаві царська влада звинуватила його в тому, що він причетний до діяльності підпільних організацій. Росіяни вимагали від саксонського короля Фрідріха Августа видати його та відправити до Петербурга. Саксонська влада відмовилася задовольнити цю вимогу, але Княжевича запроторено на шість місяців до в'язниці в Кенігштайні. Жителі Дрездена виявляли йому величезну повагу й після його звільнення з ув'язнення провели урочистості на його честь.

У роки життя в Саксонії Княжевич підтримував контакти з падчеркою Олександрою Стецькою. На той час вона вийшла заміж за Міхала Гедеона Єроніма Радзивілла, який намагався розвивати в коро-

лівстві видобуток сірки. Копальні розміщувались у Чарнкові над Нідою. Вони були відкриті в 1795 р. і належали магнатові Йоахиму Морштину, власникові великих маєтків у Краківському та Люблінському воєводствах. Після його смерті копальні успадкувала Маріанна Стецька. Завдяки шлюбу з Олександром Стецькою вони стали власністю Радзивілла. Генерал Кароль Княжевич допомагав Радзивіллові збільшити видобуток сірки в копальнях Чарнкова. Йому вдалося запросити із Саксонії відомого спеціаліста в цій сфері Франготта Рау, який працював у саксонських сіркових копальнях, а також шахтарів із Саксонії. Він допоміг отримати патент на реторти з тюрської технології, полегшив отримання кредиту в банківському домі Дрездена в братів Баланьє [7, к. 1443–1444; 20, к. 589–597, 1007; 21, к. 357].

Разом із початком Листопадового повстання закінчився спокійний (дрезденський) період у житті Княжевича. Від середини грудня 1830 р. аж до початку січня 1831 р. він розглядався як кандидат на голову польської місії в Берліні. Однак після того, як відкинута ідея, що місію в Парижі очолюватиме князь Леон Сапега, князь Адам Чарторийський запропонував, щоб у Париж поїхав Княжевич, де його добре знали. Підтримувати Княжевича мав граф Людвіг Платер – людина, яка створила «польські ліси», державний радник, генеральний директор Комісії доходів та скарбниці. 24 лютого 1831 р. Княжевич почав клопотати в Дрездені про отримання паспорта для виїду до Парижа. 6 березня він приїхав до Франції й приступив до праці задля отримання допомоги від Франції, як політичної, так і фінансової. Також Княжевич мав завдання шукати спеціалістів, які були потрібні для ведення війни з Росією. Воююча з Російською імперією Польща потребувала офіцерів, інженерів, медичного персоналу. Окрім того, він повинен був клопотатися про отримання позик. Настільки широко окреслені цілі місії не обмежувалися роботою лише в одній країні [6, к. 416, 419–423; 8, к. 17–19, 37, 57–58; 9, к. 3; 19, к. 775–776, 779; 21, к. 805, 811, 821; 62, с. 113, 117, 119; 64, с. 376–379; 48, с. 75, 77].

Отже, діяльність Княжевича як шефа місії концентрувалися не лише на роботі в Франції. Париж був центральним закордонним представництвом воюючого з Росією Польського королівства. У тогочасній ситуації концентрація дипломатичної діяльності в одному місці поза кордонами королівства була необхідністю з огляду на величезні труднощі комунікації з центром – Варшавою. До Парижа надходили інформація від польських дипломатичних агентів у Лондоні, Відні, Брюсселі, Стамбулі, Стокгольмі. Княжевич мусив усі повідомлення аналізувати й пробувати шукати союзників для війни з Росією. Він не був пасивним спостерігачем та пробував створити місію в Персії, організувати антиросійське повстання у Фінляндії і в Дунайських князівствах [8, к. 225–227; 11, к. 173, 467; 13, к. 45, 265, 433–434; 14, к. 32, 97; 15, к. 101, 124, 411, 429–431; 22, к. 369; 40, к. nienumerowano; 48, с. 92].

Проте Княжевич не міг добитися допомоги від Франції, оскільки уряд Луї Філіппа розглядав «польське питання» як внутрішню справу Росії. Такої самої думки дотримувалися міністри французького уряду, і тоді, коли шефом кабінету був Якуб Лаффіт (від листопада 1830 р. до березня 1831 р.), і його наступник Казимир П'єр Перье, а міністерство закордонних справ очолював Горацій Себастьяні, військовим міністром був Ніколя Сульт [8, к. 59–60; 48, с. 69]. Франція, утім, не бажала, щоб Росія перемогла й жорстоко придушила Листопадове повстання, адже це призвело б до посилення Росії на міжнародній арені, що було не вигідним для уряду Луї Філіппа розвитком подій. Франція не хотіла допомогти повсталім полякам, щоб «польська справа» не посварила Луї Філіппа з Росією, а з другого боку, хотіла, щоб Росія погодилася на посередництво Парижа й на компроміс із Польським королівством, тобто повернення до ситуації, яка існувала до «листопадової ночі», що ускладнило б міжнародне становище Петербурга [8, к. 59; 15, к. 427; 56, с. 164].

Унаслідок такої позиції Франції Княжевич був дуже холодно прийнятий. Генерал Жан Пеллетье, дружно налаштований до Княжевича, застерігав і попереджував його, що французький уряд нічого не зробить для польської справи. Княжевич разом із Платером наполегливо працювали над тим, щоб знайти й залучити до співпраці французьких вищих офіцерів та генералів. Їхній заклик зустрів велику підтримку серед французького офіцера, яке погоджувалося взяти участь у воєнних діях проти Росії на боці польських повстанців. Це було пов'язано із симпатіями до поляків, які панували в тогочасному французькому суспільстві. Французи вважали, що, воюючи з росіянами в 1831 р., поляки виступають проти рішень Віденського конгресу 1815 р., який зафіксував поразку й упокорення Франції. Цей мир вважався у Франції ганебним, у тому числі й тому, що створив систему штучних державних утворень, приєднавши, наприклад, Польське королівство до Росії, а Бельгію – до Голландії [8, к. 189; 14, к. 351; 48, с. 70].

Усебічну підтримку Княжевичу та всій польській місії у Франції надавав Марі-Жозеф де Лафает. Він був «іконою» французького суспільства, але не мав жодного впливу на тогочасний французький

уряд. Натомість Княжевичу бракувало саме реального впливу на політичні еліти й урядові кола. Створення Лафаетом французько-польського Комітету допомоги Листопадовому повстанню нічого в цьому плані не змінило [11, к. 93; 14, к. 391, 393].

Натомість французький уряд ужив майже всіх можливих заходів, щоб Княжевич не міг вербувати офіцерів, медичний персонал (існувала навіть ідея створення швидкої французько-польської меддопомоги), особливо хірургів, а також інженерів та саперів. Незважаючи на словесні декларації підтримки, які надавав Княжевичу Себастьяні, офіцерам не давали можливості брати відпустки. Заборонено було також будь-які офіційні виступи офіцерів і генералів на підтримку польських повстанців [8, к. 59, 165, 261–263, 269–270; 11, к. 21, 305; 12, к. 59; 13, к. 73; 29, к. 6; 48, с. 66].

Княжевич пробував також знайти підтримку серед французьких та англійських піратів і спонукати їх до дій на Балтиці проти російських суден. Від імені Національного уряду він видавав каперські посвідчення. Ця акція не увінчалась успіхом [56, с. 184]. Схожа ситуація складалась із купівлею вогнепальної зброї, як легкої, так і гармат. Княжевич не мав можливості купувати зброю у Франції. Французький уряд чинив йому перепони, роблячи неможливим купівлю через посередників. Окрім того, у Франції на початку 1830-х років відбувалося переозброєння армії й на французькому ринку зброї була обмежена пропозиція. Тому зброя купувалася на німецькому та англійському ринках. Спочатку її переправляли сухопутним шляхом; маршрут був такий: вантажі транспортували до Гданська чи Гамбурга, а звідти направляли до Познані, Вроцлава й Кракова. Із цих центрів зброєю намагалися переправляти через кордон, однак більшість її потрапляла до рук австрійських чи пруських митників [8, к. 277, 279–280; 11, к. 159, 249].

Княжевич намагався розв'язати цю проблему, надсилаючи зброю морським шляхом. Невідомо, під впливом яких чинників ця робота, настільки важлива для «польської справи», князем Чарторийським, Національним урядом та й самим Княжевичем була довірена аферистам. Для Польського королівства закордонна позика стала дуже важливою, адже росіяни захопили всі кошти Польського банку, які були в банківському сховищі у Варшаві. Національний уряд на продовження війни з Росією потребував грошей. Виявилось, що отримання будь-яких позик у Парижі є неможливим, оскільки цьому протидіяв французький уряд [56, с. 185]. Розпочато переговори з фінансовими колами Берліна, Франкфурта-на-Майні, але вони також були безуспішними з огляду на позицію, яку займала влада Пруссії. Виявилось також, що й умови кредитів були дуже не вигідні. Гамбург пропонував кредит у 50 % річних і дуже короткий термін повернення (до 12 місяців) [8, к. 277, 279–280]. У результаті Лондон (приватні банки лондонського Сіті) були для Національного уряду єдиним шансом на отримання кредиту. На відміну від французького, британський уряд не створював перепон для отримання позик у приватних банках. Тому, на прохання Княжевича, Альберт Гжимала був направлений до Лондона [8, к. 187; 10, к. 305–306, 420, 424; 13, к. 245; 14, к. 178–179].

Вирішено попросити позики в Лондоні, використавши як посередника відомого паризького афериста Л. Біре. Найбільшу роль у переговорах із лондонськими банками відіграв Гжимала. Хоча угоду з банківським домом Ward&Morgan підписали, але ситуація на фронті різко погіршилася після поразки під Остроленкою, що призвело до скасування англійськими кредиторами свого рішення й кредит із Лондона до Польського королівства так і не надійшов [8, к. 487; 12, к. 103, 431, 437; 13, к. 245; 56, с. 173].

Так само, як паризький фінансист Біре, який мав отримати кредити для Польського королівства на англійському ринку, так і Еванс чи Полуен, відповідальні за закупівлю зброї й переправлення її до повстанців морським шляхом, отримали ексклюзивні права від Національного уряду. Умови з цими особами з моменту їх підписання були не вигідні для Польського королівства. Купівля такої великої кількості зброї та її перевезення з-за кордону були нереальною справою. Віра Варшави в отримання зброї могла породжуватися тим, що її критично бракувало в країні. Національний уряд сподівався на отримання зброї з-за кордону й, усупереч логіці, тиснув на Княжевича, щоб той закупив її та організував систему доставки до польських повстанців. За таких обставин Княжевич, незважаючи на фіаско експедиції Еванса, який викрав корабель, навантажений 6020 гвинтівками, а також із власного небажання продовжувати реалізовувати план доставок зброї морським шляхом, вирішив профінансувати ще одну спробу. Полуен мав доставити вантаж зі зброєю до Паланги для генерала Антонія Гелгуда, щоб підтримати повстання в Литві, яке на той момент уже згасало [8, к. 356, 479; 11, к. 117, 429; 12, к. 103; 13, к. 181, 271; 14, к. 187; 15, к. 33, 35, 63, 91–92, 94, 315; 48, с. 159–160, 162; 53, с. 227; 50, с. 156; 56, с. 182].

Недооцінка фінансових потреб місії й Княжевича в Парижі було великою помилкою Національного уряду. Роль, яку поклали на місію, – головного представництва, центру дипломатичної служби поза

кордонами Королівства, вимагала відповідного обсягу централізованого фінансування [8, к. 311–314; 11, к. 159; 13, к. 271].

Діяльність Княжевича постійно торпедувалася російською розвідкою, у розпорядженні якої були ефективні інструменти. Російська шпигунська мережа безперервно моніторила всі польські ініціативи. Росіяни мали своїх людей у багатьох середовищах, у тому числі й таких, які могли впливати на поточну ситуацію у Франції, починаючи від преси й закінчуючи аристократією. Російський уряд слідкував за поляками не лише в центральному диппредставництві в Парижі, але й у всіх інших осередках в інших державах, де вони існували, – у Німеччині, Швеції, Бельгії, Туреччині чи Персії. Навколо Княжевича та його оточення було безліч російських агентів. Вони підкуповували посередників-торговців зброєю, знали про плани й наміри Княжевича, прекрасно орієнтувалися та мали доступ до урядових кіл Франції. Княжевич і поляки дуже часто мусили діяти в умовах конспірації. Російські агенти були в Лондоні та у всіх європейських фінансових центрах. Вони робили все можливе до того, щоб спроби поляків отримати позички для Національного уряду, закінчилися фіаско. Проблемою для Княжевича й місії був дефіцит фінансів. Йому не вистачало грошей на дипломатичну діяльність, на оплату необхідної інформації, на надсилання місій до держав, потенційно ворожих до Росії, на купівлю зброї, на залучення лікарів та офіцерів і навіть на елементарні щоденні потреби. Грошей бракувало буквально на все. Тому він переважно опирався на осіб, спроможних самостійно, за власні кошти, фінансувати роботу на користь Вітчизни. Не завжди це було можливо, але Княжевич підбирав собі співробітників саме з такого середовища. І сам Княжевич не отримував жодних коштів із Варшави, навпаки – фінансово підтримував діяльність місії. Фінансову підтримку йому надавала його падчерка Олександра Радзивілл за посередництвом дрезденських банків [20, к. 589–597; 21, к. 66, 73, 213, 221, 225, 949, 965].

Труднощі з грошима були однією з основних причин невдач Княжевича в боротьбі з російською розвідкою, адже росіяни мали у своєму розпорядженні необмежені фінансові кошти. За весь час діяльності Княжевича й польської місії в Парижі Варшава виділила лише 60 тис. польських злотих. То була мізерна сума з огляду на масштаби діяльності Княжевича та осіб, які працювали задля польської справи за кордоном. Це свідчить про глибокий патріотизм Княжевича, Платера, Гжимали, Александра Валевського, Генрика Гейсмерса й багатьох інших поляків, які для своєї воюючої за свободу Вітчизни, для польської справи, не шкодували здоров'я, використовували особисті зв'язки, впливи та гроші. Княжевич нерідко був лише пасивним спостерігачем потужної російської активності. Потрібно ще раз підкреслити, що фінансування місії було на дуже низькому рівні, а очікування Варшави та поставлені перед Княжевичем завдання – завищеними й апріорі неможливими для виконання [13, к. 271; 12, к. 59; 15, к. 55; 56, с. 184].

Росіяни мали у своєму розпорядженні аргументи та можливості, із якими поляки не могли конкурувати. У них були значні бюджети на здійснення антипольських акцій, на підкуп чиновників й організацію впливу на еліти. Незважаючи на важку ситуацію, Княжевич пробував використати підтримку держав, які були вороже налаштовані проти Росії та могли надати пряму військову підтримку воюючому Польському королівству. Він чудово усвідомлював значення, яке мала упокорена Адріанопольським трактатом Туреччина, тому вирішив направити до столиці Османської імперії спритного Константи Волицького, який міг самостійно профінансувати свою поїздку. Пізніше до нього приєднався Константи Ліновський – дипломат, який мав досвід служби в російському дипломатичному відомстві, у посольстві в Гаазі [8, к. 209, 225–227; 11, к. 159].

Константи Волицький і Константи Ліновський не обмежилися роботою в Стамбулі й спробували започаткувати дипломатичну місію в Персії, а також спровокувати вибух антиросійського повстання в Дунайських князівствах [11, к. 224, 465; 12, к. 61; 15, к. 101; 48, с. 92].

Поразка під Остроленкою призвела до зміни позиції султана Мехмеда II. Початкова зацікавленість польськими справами перетворилася на цілковиту байдужість [15, к. 122–124].

Княжевич пробував також скористатись із неприязні Швеції до царської Росії. Із погляду польських інтересів, Швеція здавалася привабливим об'єктом. Антипатія до царської Росії, до росіян була тут дуже помітна. Переможені росіянами шведи змушені були погодитися на умови Фредріксгамнського миру, підписаного 17 вересня 1809 р. За його умовами, вони втратили Фінляндію та Аландські острови. Але це було нереальним проектом Княжевича., адже Швецію очолював Карл XIV Юхан, колишній маршал Франції Жан Бернадот, який утримався при владі завдяки приєднанню шведської держави до антинаполеонівської коаліції [8, к. 195; 10, к. 110–113, 223–224, 227].

За таких обставин надсилання до Стокгольма делегатів Романа Залуського та Кароля Воджінського не могло увінчатись успіхом. Шведи були негативно налаштовані до Росії, але в правлячих елітах не з'являлося навіть думки про те, щоб зробити які-небудь реальні ворожі кроки проти потужного сусіда. Княжевич вважав, що шанс на отримання підтримки з боку Швеції пов'язаний із пропозицією повернути Фінляндію. Однак Карл XIV Юхан навіть і не думав розглядати такий проєкт. Шведи були добре поінформовані про ситуацію в Польському королівстві й безнадійне становище військ повстанців [8, к. 191, 195, 197, 213; 10, к. 109–111, 223–224, 227, 237–238; 11, к. 111, 224, 465].

Не було, отже, ніякої несподіванки в тому, що невдачею закінчилася спроба спровокувати вибух повстання у Фінляндії. З ініціативи Княжевича значні партії зброї для цієї справи закуповував Бакман. Загальна сума витрачених коштів сягала 32 тис. франків. Княжевич урахував офіційну позицію уряду в Стокгольмі, але був рішуче налаштований ризикнути, оскільки йшлося про необхідність здобуття будь-якою ціною потенційних союзників, ворогів Росії. У випадку Швеції це приречено на поразку, зважаючи на позицію короля [12, к. 73].

Поразка Листопадового повстання призвела до припинення діяльності польської місії. Вона не могла увінчатись успіхом, оскільки, із погляду урядів Франції та інших великих держав, «польське питання» було внутрішньою справою Росії. Фінальним епізодом цього етапу діяльності Княжевича стала нота до французького уряду від 3 вересня 1831 р., у якій він просив надати допомогу повстанцям. Французький уряд навіть не став відповідати на неї.

Поразка Листопадового повстання призвела до завершення діяльності польської місії в Парижі. Проте князь Чарторийський попросив Княжевича й надалі підтримувати контакти з французьким урядом для добра Польщі та поляків. У період переміщення учасників повстання до Франції через Пруссію Княжевич збирав кошти для емігрантів.

Від початку свого перебування у Франції генерал ангажувався в розвиток польського наукового життя за кордоном. Він став меценатом польської науки. Для цього призначив більшу частину своїх коштів, що їх надсилала через дрезденські банки його падчерка Олександра Радзивілл.

У 1832 р. Княжевич отримав згоду Ніколя Сюльта, тогочасного прем'єра Франції, на створення школи в Безансоні. 29 грудня 1832 р. він увійшов до складу Ради Товариства наукової допомоги, став одним із найбільших її жертводавців. Завдяки його ініціативі школа в Безансоні збрала свою бібліотеку. Княжевич ініціював декілька проєктів, які мали на меті розвиток військового вишколу поляків у Франції. Генерал був ініціатором створення польської військової школи для корпусу артилерії, інженерії та інтендантства при Головному штабі в Метці. Окрім того, він збирав кошти для незаможних поляків, щоб вони навчались у французьких військових навчальних закладах. Завдяки цьому в 1835 р. 82 поляки здобували освіту та підвищували свою кваліфікацію у французьких військових навчальних закладах. Княжевич хотів створити офіцерські кадри для майбутнього польського війська, які за сприятливих обставин можна було би задіяти в боротьбі проти країн, що поділили між собою польські землі [18, к. 75–78, 365; 20, к. 1755, 1763–1765; 40, к. nienumerowano].

Княжевич був одним із членів так званої «Делегації», яка складалася з шести генералів, котрі від імені всього польського війська повинні були підтримати петицію до короля Луї Філіппа. Однак критика з боку еміграційних кіл знеохотила його від участі в політичному житті польської еміграції у Франції. Починаючи з 1832 р., він зосередився винятково на наукових справах, переселившись до свого улюбленого Монморансі, звідки нечасто виїжджав. Княжевич був міцно пов'язаний зі створеним 29 квітня 1832 р. Літературним товариством і навіть став його першим почесним членом. Це обрання відбулося під час урочистостей із відзначення 8-ї річниці Листопадового повстання (29 листопада 1838 р.) [18, к. 685; 30, к. 163, 165, 167, 169; 31, к. 49; 34, к. 57; 20, к. 1235; 3808, к. nienumerowano].

Княжевич регулярно підтримував Касу Товариства наукової допомоги. Поступово він ставав для еміграції моральним авторитетом, меценатом польської культури та мистецтва на еміграції. До нього зверталися за фінансовою підтримкою, за рекомендаціями й порадами. Багато разів його зусиллями вдавалося профінансувати квитки для поляків, які від'їздили до Туреччини, Алжиру, Єгипту, Іспанії. Княжевич став виконавцем заповіту Людвіка Паца та опікуном його доньки Людвіки. Йому вдалося врятувати заставлений за борги маєток для пізнішої княгині Сапєги. Генерал був посередником у конфлікті з Яном Ледуховським, який намагався стати спадкоємцем княгині Клементини Малаховської, уродженої Сангушко.

Княжевич – палкий прихильник ідеї створення Польської бібліотеки; він хотів, щоб усі польські наукові організації, які діяли на еміграції, сконцентрувалися навколо цієї бібліотеки. Йшлося, насамперед,

про конкуруючі між собою бібліотеки: Літературного товариства, Історичного відділу цього товариства, Товариства наукової допомоги й благодійних організацій.

Ініціативу створення бібліотеки підтримувало багато еміграційних діячів. Це була спільна справа Княжевича, Кароля Сенкевича, Юліана Урсіна Немцевича. Княжевич щорічно перераховував значні кошти на утримання новоствореної Польської бібліотеки: сплачував рахунки за оренду приміщення, переказував різні дари, у тому числі колекцію 110 відбитків античних римських та грецьких медалей, 977 книг, сотні гравюр, пейзажів, портретів, а також рукописів; передавав кошти на купівлю нових видань, ініціював збір пожертв для бібліотечних потреб [31, к. 101, 133, 14945, к. 161, 167; 37, к. 27–28, 51, 99, 153; 38, к. 65, 69, 83; 35, к. 3, 99; 36, к. 29, 99; 20, к. 649, 1837–1847, 1867–1877; 21, к. 367, 401, 407–409, 607–609; 22, к. 721, 723; 23, к. 49–52; 24, к. 479, 482–483, 486–488, 491–492; 25, к. 267; 40, к. nienumrowano; 47, к. 484].

Після смерті свого друга Юліана Урсіна Немцевича разом із князем Адамом Єжи Чарторийським і Каролом Урсином Немцевичем Княжевича обрано розпорядником заповіту покійного. Він активно долучився до справи будови пам'ятника Юліанові Немцевичу: увійшов до створеного Літературним товариством (2 червня 1841 р.) спеціального комітету, що опікувався цією справою. До цього комітету входили ще Людвік Платер, Кароль Немцевич, Адам Міцкевич, Стефан Вітвіцький, Цезарій Платер. Прийнято рішення про те, що пам'ятник Немцевичу буде встановлено в Монморансі. У 1839 р. з'явився проєкт внесення прізвища Княжевича на Паризьку Триумфальну арку.

Княжевич помер у 1842 р., більшість свого майна заповів Польській бібліотеці в Парижі. Після його смерті ініціативу встановлення пам'ятника Юліану Немцевичу розширено: виготовлено «подвійний» пам'ятник – Карло Отто Княжевичу й Юліану Урсіну Немцевичу. Цей національний монумент у Монморансі став місцем паломництва поляків [32, к. 159, 163; 39, к. 1–3, 5, 17, 41, 43, 43, 113–117; 25, к. 77; 26, к. 165, 169–172, 805, 807, 809, 813; 27, к. 251, 253; 40, к. nienumrowano; 41, к. nienumrowano].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Княжевич був масштабною історичною постаттю. Патріот, талановитий воєначальник, людина незаплямованої репутації, він був вірний своїм ідеалам, які нерідко не відповідали тогочасним політичним реаліям. Свідчать про це його візії та плани відбудови незалежної Польщі. Відсутність політичної гнучкості й вірність ідеалам призвела до того, що Княжевич не зміг реалізувати всі свої плани. Після поразки Листопадового повстання він долучився до ініціативи, пов'язаної з Польською бібліотекою в Парижі, знайшов своє покликання в ролі благодійника, спонсора, мецената, став моральним авторитетом для значної частини польської еміграції. Варто згадати про його справи, забуті польською історіографією. Княжевич – герой наполеонівських воєн, патріот, який боровся за Польщу та Францію й отримав високу оцінку сучасників. Його прізвище увічнено на Паризькій Триумфальній арці. На жаль, до сьогодні немає монографічного дослідження стосовно Княжевича. Постаті з кола, до якого належав цей патріот і воєначальник, – князь Понятовський, генерали Домбровський та Зайончек, чиї прізвища також є на Триумфальній арці, багато разів потрапляли у фокус уваги дослідників. Маємо численні монографії щодо цих польських героїв. Княжевича ж було обділено увагою істориків. Він був також українським героєм. Княжевич дбав не лише про інтереси аристократії, куди ввійшов завдяки одруженню, але й про долю українських селян. Він стояв вище від героїв наполеонівської доби XIX ст., позитивно вирізнявся на тлі генералів Яна Генріка Домбровського, Юзефа Зайончка й князя Юзефа Понятовського. Після поразки Листопадового повстання Княжевич став меценатом польської культури, мистецтва, літератури, малярства, «іконою» Великої еміграції. Він дбав про молодь, розвивав кадри для майбутнього польського війська, вважаючи, що треба готуватися до того моменту, коли котрась із держав, які поділили Річ Посполиту, ослабне та почне війну, що дасть шанси Польщі й полякам здобути волю та незалежність для своєї Вітчизни.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1271. Оп. 2. Спр. 203.
2. Alten Feldakten (Operative Acten) Deutschland (AFA 1800). Sygn. 1298.
3. Alten Feldakten Deutschland (AFA 1800). Sygn. 1301.
4. Archiwum Główne Akt Dawnych. Rada Stanu i Ministrów Księstwa Warszawskiego. Sygn. 57.
5. Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów. Sygn. 1299.
6. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 242.
7. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 340.
8. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 350.

9. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 351.
10. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 352.
11. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 353.
12. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 354.
13. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 355.
14. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 356.
15. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 357.
16. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 366.
17. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 431.
18. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 436.
19. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 481.
20. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 482.
21. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 483.
22. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 487.
23. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 489.
24. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 490.
25. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 492.
26. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 508,
27. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 537.
28. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 822.
29. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1094.
30. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1381.
31. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1386.
32. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1387.
33. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1436.
34. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1446.
35. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1565.
36. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1576.
37. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1656.
38. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1682.
39. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 1703.
40. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 3808.
41. Biblioteka Polska w Paryżu. Rkps. 4332.
42. Biblioteka Polska w Paryżu. Sygn. 434.
43. Biblioteka Polska w Paryżu. Sygn. 481.
44. Biblioteka Polska w Paryżu. Sygn. 489.
45. Biblioteka Polska w Paryżu. Sygn. 1383.
46. Biblioteka w Kórniku. Rskp. 1524.
47. Bibliothèque Thiers. Friederic Masson no 249.
48. Dutkiewicz J. Francja a Polska w 1831 r. Łódź: ŁTN, 1950. 185 s.
49. Fabre J. Stanislaw-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières. Paris: Presses universitaires de Strasbourg, 1984. 748 p.
50. Feduszka J. Powstanie Listopadowe na Litwie i Żmudzi. *Teka Komisji Historycznej Oddział PAN w Lublinie*. 2004. T. 1. S. 110–160.
51. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Kriegsakten 420.
52. Herbst S. Między Bugiem a Wisłą 19.V – 15. V. 1794. Warszawa: [s. n.], 1935. 32 s.
53. Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W. Trzy powstania narodowe. Kościuszkowskie. Listopadowe. Styczniowe. Warszawa: Książka i Wiedza, 1997. 428 s.
54. Kowalczyk R. Polityka gospodarcza i finansowa Księstwa Warszawskiego 1807–1812. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010. 391 s.
55. Kowalczyk R. Znani i nieznanymi oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji. Toruń: Adam Marszałek, 2013. 327 s.
56. Kowalczyk R. Misja Polska w Paryżu w roku 1831. *Wokół Powstania Listopadowego* / red. H. Chudzio, J. Pezda. Kraków: Wyd. Polskiej Akademii Umiejętności, 2014.
57. Kowalczyk R. Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812. Warszawa: Trio, 2015. 456 s.
58. Kriegs Archiv. Alten Feldakten Deutschland (AFA 1800). Sygn. 1296.
59. Kriegs Archiv. Alten Feldakten Deutschland (AFA 1800). Sygn. 1299.
60. Lubicz-Pachoński J. Wojna Francusko-Neapolitańska 1798–9 r. i udział w niej Legionów Polskich. Kraków: Ex Libris, 1948. [T. 2]: Okres Neapolitański (z 6 mapami i planami oraz 23 rycinami). 372 s.

61. Pachoński J. Kościuszko w niewoli. Kraków: Wydawnictwo Głównego Komitetu Kościuszkowskiego, 1947. 176 s.
62. Pachoński J. Misja paryska gen. Karola Kniaziewiczza. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Warszawa, 1961. T. 7. Cz. 1. S. 113–143.
63. Pachoński J. Legiony Polskie. Prawda i Legenda 1794–1807. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1969. T. 1: Działalność niepodległościowa i zaczątki Legionów 1794–1799. 544 s.
64. Pachoński J. Legiony Polskie. Prawda i Legenda 1794–1807. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1976. T. 2: Zwycięstwa i klęski 1797–1799. 712 s.
65. Pachoński J. Legiony Polskie. Prawda i Legenda 1794–1807, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1972. T. 3: Znad Renu na San Domingo 1799–1802. 774 s.
66. Pachoński J. Generał Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1981. 634 s.
67. Picard E. Hohenlinden. Paris: Henri Charles-Lavauzelle, 1909. 433 p.
68. Zamoyski A. Ostatni król Polski. Warszawa: ARX Regia, 1992. 548 s.

Рафал Ковальчик. Герой трёх народов – польского, французского и украинского – генерал Кароль Отто Княжевич. Генерал Кароль Отто Княжевич вошёл в истории Польши, Франции, Италии и Украины. Он боролся за свободную Польшу во время войны 1792 г. с российскими войсками, потом при восстании под руководством Тадеуша Костюшка, в легионах в Италии, был сооснователем Наддунайского легиона; вошёл в круг аристократов-землевладельцев в Украине; возглавил польскую миссию в Париже, экспозитуры Национального правительства во время Ноябрьского восстания 1830 г. В период Большой эмиграции поляков во Францию стал «иконкой» Польской эмиграции, меценатом и сооснователем Польской библиотеки в Париже. Его связи с Украиной возникли после отставки с должности командующего Наддунайским легионом в звании генерала дивизии в 1800 г. Княжевич поселился на Волыни, взяв в аренду село Зеленцы в князя Евстафия Сангушка. Имел поддержку местных магнатов как представитель новой военной элиты. Внедрял новые приёмы ведения хозяйства, перевел крестьян с барщины на чинш.

Ключевые слова: генерал Кароль Отто Княжевич, восстание под руководством Костюшка, Наддунайский легион, наполеоновские войны, Ноябрьское восстание 1830 г., Польская библиотека в Париже.

Rafal Viktor Kovalchuk. Hero of Three Peoples – Polish, French and Ukrainian – General Carlo Otto Knyazhevich. He fought for free Poland in the war of 1792 with the Russian army, then in the Kosciuszko Insurrection, in Legions in Italy, he co-founded the Danube Legion, entered the aristocratic milieu with extensive estates in Ukraine, headed the Polish mission of the National Government in Paris during the November Uprising. During the Great Emigration of Poles to France, he became an icon of Polish emigration, a patron and co-founder of the Polish Library in Paris. His connections with Ukraine followed dismissal as commander of the Danube Legion in the rank of general of the division in 1800. Kniaziewicz settled in Volyn and was given a lease of the village of Zielence from Eustachy Sanguszko. He was perceived by local magnates as new military elite. Kniaziewicz was inculcating new farm practices and transformed the dependence of peasants on serfdom by going to rent.

Key words: General Carlo Otto Knyazhevich, the Kosciuszko Insurrection, the Danube Legion, Napoleonic wars, November Uprising, the Polish Library in Paris.

Стаття надійшла до редколегії
12.11.2018 р.

УДК 94(5-15)«20»:327.5

Людмила Стрільчук

Близький Схід у системі геополітичних координат: виклики та загрози

У системі сучасних міжнародних відносин щораз частіше регіон Близького Сходу починає відігравати одну з головних ролей. І це не випадково, адже саме тут зосереджено найбільші запаси стратегічних ресурсів – нафти та газу, із Близького Сходу впродовж кількох років відбувається значна міграція в країни Європи та Америки, тут спалахують гострі міждержавні й етнічні конфлікти. Відомий Близький Схід і як «колиска сучасного міжнародного тероризму». Занепокоєння світової спільноти викликає ядерна програма, яка активно розвивається країнами-